

практычным патрэбнасцям беларускай моўнай сітуацыі XVI—XVIII стст. Для рэлігійна-культурнага жыцця той эпохі найбольш актуальным было падняцц грамадскі прэстыж царкоўнаславянскай мовы як культавай мовы праваслаўнага і уніяцкага набажэнства. Гэтымі абставінамі і было выклікана стварэнне неабходных граматычных і лексікаграфічных даведнікаў.

¹ Гл.: Дварчанин І. С. Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве//Пер. з чэшск. М., 1991. С. 176.

² Гл.: Русская историческая библиотека. Спб., 1882. Т. VII. С. 486.

³ Там жа.

⁴ Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Мн., 1962. С. 88.

⁵ Гл.: Ботвинник М. Откуда есть пошел букварь. Мн., 1983. С. 45 і далей.

⁶ Гл.: Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII вв. Київ, 1965. С. 68 і далей.

⁷ Гл.: Horbatsch Olexa. Die vier Ausgaben der Kirchenslavischen Grammatik von M. Smotryckij. Wiesbaden, 1964.

⁸ Гл.: Dingley J. The Two Versions of the *Gramatyka Slovenskaja* of Ivan Uševič//The Journal of Byelorussian Studies. London, 1972. V. 2. № 4. Year VIII. P. 369 і далей.

⁹ Гл.: Суднік М. Р. Гісторыя узнікнення і этапы развіцця беларускай лексікаграфіі старажытнай пары//Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. Вып. 4. М., 1957.

¹⁰ Гл.: Жураўскі А. І. Беларуская лексікаграфія XVII—XVIII стст.//Prekursory słowianskiego językoznawstwa porównawczego (do końca XVIII w.). Wrocław, 1987. S. 253 і далей.

¹¹ Гл.: Сперанскі М. Н. Из истории русско-славянских литературных связей. М., 1960. С. 198 і далей.

¹² Гл.: Лабынцев Ю. А. Первый славяно-польский печатный «Лексикон» 1722 и его переиздания//Русско-польские связи в области книжного дела. М., 1980. С. 35 і далей.

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

СКЛАДАНЫЯ СЛОВЫ, УТВОРАНЫЯ Ў ВЫНІКУ АБ'ЯДНАННЯ АСНОВЫ НАЗОЎНІКА З АДДЗЕЯСЛОЎНЫМІ АСНОВАМІ, У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Складаныя словы тыпу «аснова назоўніка + аддзеяслоўная аснова...» вядомы яшчэ з эпохі агульнаславянскага адзінства¹. Старадаўнія листопадъ, медведь, почлегъ, земледържьць, спожать і да т. п. не толькі былі звычайнымі ў старажытнай усходнеславянскай пісьменнасці, але і з'явіліся ў далейшым пэўным узорам для ўтварэння новых лексічных адзінак². У помніках старабеларускай пісьменнасці такія складанні ўтвараюць адну з найбольш шматлікіх груп. Неабходна адзначыць, што большасць аб'ядноўваемых асноў мелі строга дэтэрмінаваную «выбарнасць», гэта значыць яны маглі спалучацца толькі з пэўным (часта вельмі вузкім) колам асноў. Выкарыстанне гэтых асноў нярэдка абмяжоўваецца трыма-чатырма і менш словамі.

Найбольш шматлікую падгрупу слоў тыпу «аснова назоўніка + аддзеяслоўная аснова...» утвараюць кампазіты з першым кампанентам бог-. Прычым аддзеяслоўная аснова як другі кампанент у некаторых словах гэтай падгрупы вычляняецца не заўсёды дастаткова выразна, у многіх выпадках яна паўстае моцна трансфармаванай (напр.: богобоязненный, богобойный, боголюбивый, богобоанье). Складаныя словы з першым кампанентам бог- асабліва часта сустракаюцца ў творах рэлігійнага зместу, а пад уплывам апошніх – выкарыстоўваюцца і ва ўсіх іншых жанрах старабеларускай пісьменнасці. У гэтым сэнсе кампазіты з першым кампанентам бог- у пэўнай ступені з'яўляюцца міжстылявымі, нейтральнымі па свайму ўжыванню: боголюбець, богомольный, богомольца, богопосець, богонареченый, богосажены, богоеичаны, богоеизбранный, богобоязливый, боголюбивый, богоносный, богоспасаемый і інш.

Сярод складанняў, утвораных у выніку аб'яднання асновы назоўніка і аддзеяслоўнай асновы, найбольшую ўдзельную вагу займаюць назоўнікі і прыметнікі, адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены прыслоўі і дзеясловы. Параўн.: богобойне, боголепно, богословити і інш. У помніках

старабеларускай пісьменнасці сустрэлася і структурна адпаведная часціца **богдай**: Онъ реклъ: ах богдай бым николи не был на местца пекелные естем запроважоный (Зб. 107, 168 адв.).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове пераважная большасць з адзначаных складанняў не ўжываецца. Адносную ўжывальнасць захавалі толькі кампазіты **богабаязны** і **багамольны**. Праўда, апошнім часам, дзякуючы істотным пераменам у адносінах паміж царквой і дзяржавай, ажыўленню рэлігійнай дзейнасці ў Беларусі, пачынаюць часцей выкарыстоўвацца і некаторыя іншыя складанні з першым кампанентам **бог-**: *Ачышчайце души свае Ад бяздумнасці і багальбства* (Г. Бураўкін); *Цікавы тэкст «крамольнага» зместу, устаўлены ў богашануемую канву, сустракаецца ў спісе XVIII ст. старажытнаруускай кнігі «Кветнік»* (Звязда); *Ды ёсць яшчэ рэліктавыя людзі, Што прагнуць, хоць каго, багатварыць* (Р. Тармола).

Як рэдкаўжывальныя фіксуюцца гэтыя складанні і ў народных гаворках: **богобойны** (Сл. пагранічча, I, 199), **богомольня**, **бодай** (Тур. сл., I, 66 – 67). Пры гэтым кампазіт **богомольня** нават стаў ужывацца ў пераносным значэнні – гаварыльня, пустая размова (Гл: Тур. сл.).

Значныя ў колькасных адносінах падгрупы ў помніках старабеларускай пісьменнасці ўтвараюць складаныя словы з першымі кампанентамі **благо-**, **добро-**: **благоеговейный**, **благорастворенный**, **благовестити**, **благодарити**, **благословение**, **благословити**, **благословити**, **добрадавець**, **доброхотячий**, **доброписець**, **доброречачий**, **добротворець**, **доброхотати** і інш.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове захаваліся толькі некаторыя складанні з першым кампанентам **добро-** (**дабрадзей**, **дабратворны**, **дабрачынны**). Як рэдкаўжывальныя (пераважна з паметай «царк.») прыводзяцца ў сучасных нарматыўных слоўніках і складанні з першай часткай **благо-** (**благаславленны**, **благачынны**). За выключэннем адзінкавага складанага прыметніка **благапалучны** (...і радаваўся царь-бацюшка **благапалушныму** вазвращенію сына (Бел. эпас, 96), кампазіты з **благо-** не фіксуюцца і ў фальклорна-дыялектных запісах XIX – XX стст.

Значную цікавасць уяўляюць таксама і аддзяслонныя асновы, якія выступаюць у функцыі другога кампанента складанняў. Сярод іх найбольшай прадуктыўнасцю валодае каранёвы морф **-люб** (**-люб**, **-любие**, **-любивый**, **-любний**): **муж...** **братолюбивый** (Каз. МС, 279), **братолюбие**, **братолюбство** (Г. сл.), **боголюбезного** **царя** (Пыт., 89), **боголюбець** (Г. сл.), **боголюбца**, **боголюбш** (Там жа), **дроуголюбевыи**, **друголюбивыи** (ТТ, 277 – 278), а таксама: **гостелюбец**, **грехолюбец**, **животолубив**, **жизнолюбие**, **нищелюбие**, **нищелюбны**, **миролюбный**, **славолюбие**, **сребролюбивый**, **сребролюбие**, **страннолюбивъ**, **трудолюбный**, **трудолюбезный**, **христолюбивый**, **чадолюбивый**, **члколюбивый**, **члколюбие**, **члколюбен**.

Неабходна адзначыць, што сінанімічныя па свайму значэнню кампаненты **-люб(ивый)** і **-люб(ний)** па-рознаму ўжываліся пры ўтварэнні складаных прыметнікаў. Кампанент **-люб(ивый)** даволі паслядоўна злучаўся з першай часткай, якая ўзыходзіць да асновы адушаўленага назоўніка (**боголюбивый**, **братолюбивый**, **друголюбивый**, **христолюбивый**, **чадолюбивый**, **человеколюбивый**). Кампанент **-люб(ний)** злучаўся пераважна з асновамі адцягненых (абстрактных) назоўнікаў: **миролюбний**, **славолюбный**, **трудолюбный**.

Словаўтваральная мадэль з другім кампанентам – каранёвым морфам **-люб-** была вядома яшчэ ў агульнаўсходнеславянскай мове (параўн., напрыклад, у «Материалах...» I. I. Сразнеўскага: **сластолюбивый** (**сластолюбный**), **сребролюбый**, **трудолюбивый** (**трудолюбный**), **христолюбивый**, **чадолюбивый**, **человеколюбивый** (**человеколюбный**), а таксама ў «Словаре древнерусского языка XI – XIV вв.»: **блоудолюбье**, **блоудолюбьць**, **ведолубие**, **властолюбьць**, **враждолюбьць**, **гостолубивый** і інш.). Сваё далейшае развіццё яна атрымала ў кожнай з асобных усходнеславянскіх моў. Пры гэтым істотна пашырыліся і магчымасці ўтварэння складаных назоўнікаў з каранёвай марфемай **-люб-**: **старабел. боголюбец**, **боголюбца**, **боголюбш**, **братолюбие**, **братолюбство**, **жизнолюбие**, **грехолюбец**, **гостелюбец**, **друголюбие**, **нищелюбие**, **человеколюбец** і да т. п.

Складаныя словы, утвораныя шляхам аб'яднання асновы назоўніка з аддзяяслоўнай асновай на -люб-, з'яўляюцца прадуктыўнымі і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Прычым і тут у пэўнай меры назіраецца паралельнае ўжыванне кампанентаў -люб(івы) і -люб(ны): водалюбівы, дэталюбівы, міралюбівы, праўдалюбівы, працалюбівы, светалюбівы, цеплалюбівы (параўн.: дружалюбы, міралюбы, праўдалюбы, цеплалюбы). Аднак больш ужывальныя кампазіты з другім кампанентам -люб(івы).

Як сведчанне далейшага пашырэння словаўтваральных магчымасцей аналізуемай мадэлі можна лічыць той факт, што ў сучасных усходнеславянскіх мовах, асабліва ў афіцыйна-дзелавым і публіцыстычным стылях, адзначаюцца выпадкі ўтварэння складаных прыслоўяў на базе кампазітаў-прыметнікаў з першым кампанентам адцягненага значэння: *Переговоры между двумя делегациями ... завершились миролюбиво* (Известия); *Vizit міністра замежных спраў Беларусі П. К. Краўчанкі—першы за гады перабудовы—хоць і не прынёс польскаму боку жаданых вынікаў, прайшоў у цэлым дружалюбна* (Ч. змена).

Да ліку прадуктыўных у помніках старабеларускай пісьменнасці неабходна аднесці і ўтварэнні з другім кампанентам – каранёвай марфемай -нос-. Такія складанні шырока выкарыстоўваліся ў агульнаўсходнеславянскай мове (бедоносимъ, веньценосье, виноносный, грамотоносць, дароносивый, плодоносный, победоносный, светоносный і да т. п.). Акрамя гэтых слоў, у помніках старабеларускай пісьменнасці адзначаны таксама богоносец, вестоноша, водонос, водоносный, дривоноша, крестоносный, мироносица, цветоносный.

Некаторыя з гэтых слоў у сучасных усходнеславянскіх мовах страціліся (напр., богоносный, богоносец, венценосный, грамотоносец). А такія ўтварэнні, як крестоносный, плодоносный, победоносный, смертоносный, хоць і ўжываюцца зараз, але маюць або адценне ўстарэласці (крестоносный, победоносный), або ўвайшлі ў склад тэрміналагічных спалучэнняў (параўн.: светоносный кабель). Акрамя гэтых прыметнікаў, у слоўніках беларускай мовы прыводзіцца шмат новых утварэнняў: браняносны, вугляносны, газаносны, залатаносны, камфараносны, каучуканосны, кветаносны, крывяносны, меданосны, мінаносны, насенняносны, нафтаносны, парфіраносны, руданосны, цукраносны і інш. Пры гэтым колькасць слоў дадзенай падгрупы пастаянна папаўняецца за кошт тэрміналагічнай лексікі. Сустрэкаюцца таксама і адзінкі індывідуальна-аўтарскага паходжання: *Вочы брата Альбіна ліхаманкава, светаносна блішчэлі, рот дрыжэў ад гневу, ссунутыя бровы трапяталі* (У. Караткевіч).

Старажытная мадэль з трансфармаванай каранёвай марфемай -нос-вяляе сваю прадуктыўнасць і пры ўтварэнні складаных назоўнікаў (богоносец, водонос, вестоноша, дривоноша). Варта адзначыць, што падобныя складанні захаваліся і ў народна-дыялектнай мове, што, верагодна, можа сведчыць на карысць іх вусна-размоўнага паходжання: лістаноса (Сл. пагранічча, II, 661), лістоносец, лістоноска (Тур. сл., III, 33), механоша (СГЦРБ, I, 230; Нас., 297; Тур. сл., III, 78), торбаносій (Нас., 637). Назоўнік *ваданос* увогуле набыў пераноснае значэнне і ў гаворках паўночна-ўсходняй часткі Беларусі абазначае трутня (Гл.: Сл. пагранічча, I, 266).

У старабеларускай пісьменнасці вылучаецца таксама група складанняў, у якіх другі кампанент захваў адносную ўжывальнасць, а словаўтваральная мадэль стала базай для ўтварэння новых слоў. Сярод іх кампазіты з наступнымі аддзяяслоўнымі асновамі – каранёвымі морфамі і іх варыянтамі.

—бой-: у значэнні 'той, хто баіцца каго-небудзь ці чаго-небудзь'. Гэты кампанент злучаўся выключна з першай асновай бог- пры дапамозе злучальнай галоснай -о-: *богобойный мужъ* (Еўл., 146), *богобойная овечка Христова* (Пыт., 102), *богобойнымъ опекунамъ* (АВАК, XII, 546), *богобойный о вере розсудокъ* (Апакр., 1254).

Паралельна з -бойн(ый) у помніках старабеларускай пісьменнасці ўжываліся таксама кампаненты -боязненный і -боязливый (-боязный), -боязливый: *богобоязненный* (Лексикон, 6), *жена богобоязливая* (Скар., ПС, 47 адв.), *роди сына богобоязлива* (Алекс., 216), *богобояз-*

нівіі свяшчэнцы (Сабор, 8), богобоязны (Гіст. сл., II, 94) і да т. п. Складанні з гэтымі кампанентамі ўжываюцца і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, аднак у слоўніках яны падаюцца з паметай «уста-рэлае». Параўн.: *Яго маці—богабаязная жанчына* (Я. Колас); *Пра Фабіяна Свінкоўскага сказаў адзін шляхціч-хутаранец, што ён чалавек «богабаязны і справядлівы»* (К. Чорны).

У некаторых беларускіх гаворках сустракаецца кампанент, ускладне-ны суфіксам -лів-: Небогобойливый ён человек: николи не поможець суседу в бедзе (Нас., 327).

У сучасных усходнеславянскіх мовах у структуры кампазітаў ужываецца таксама аманімічны кампанент -бойн(ый) у значэнні «тое, што выраблена шляхам біцця (збівання, забівання)»: маслабойны, свінабойны. Кампазіты з гэтым кампанентам адзначаюцца і ў помніках стара-беларускай пісьменнасці: винобойный, воскобойный, воскобойник, воскобойня (параўн. таксама ў народных гаворках: воскобойня (Тур. сл., I, 144), маслабойня (Сл. пагранічча, III, 39), маслабойка (Там жа), мухабойка (Сл. пагранічча, III, 89).

-губ-: душегубны і богомерзски суть (КМС, 274), от душегубной сеи заразы (ЕК, 32), буду задшегублень (Зб. 262, 104 адв.), душегубець, душегубца (Гіст. сл., IX, 117).

Кампазіты з гэтым кампанентам сустракаюцца толькі ў некаторых беларускіх гаворках: Дзеньгубная работа (Нас., 129), Душегубный твой налог; Душегубное быццё (Там жа, 148). Зрэдку выкарыстоўваюцца яны і ў мастацкай літаратуры.

-дей-: чародейных кніг (Скарына, 138), местце нечисте чародейне (ПОТКВ, 39), добродейки своей (Гіст. сл., X, 13), добродейя своего (ЕК, 125), казнодеовъ католицкихъ (Апакр., 1113–1114), злодейство (Гіст. сл., VI, 29), любодеем (Там жа, X, 56), прелюбодейцу одного былъ выклялъ (Зб. вып., 47).

Гэты кампанент захаваў сваю ўжывальнасць і ў сучаснай беларускай мове: чарадзейны, жыццядзейны, цудадзейны, чарадзеі, дабрадзеі, ліхадзей.

-дель-: древоделный (Лексікон, 7), земледелцеви праца (Макары, 237), чистое мастерство, рукоделное (ТТ, 280), з рукоделія своего (ЕК, 47). У сучаснай беларускай мове гэты дзеяслоўны морф захаваўся толькі ў слове рукадзельны, а таксама ва ўласным назоўніку Дубадзел (параўн. у народных гаворках: нерукадзельніца (СГЦРБ, I, 247), рукадзелле, рукадзельны (Сл. пагранічча, IV, 313). У абсалютнай большасці выпадкаў ён замяніўся на -роб- (земляроб, сырароб і да т. п.).

Кампаненты -роб (для складаных назоўнікаў) і -робн(ы)/-робч(ы) асаблівай прадуктыўнасцю вызначаюцца пры аб'яднанні з першымі кампанентамі – назвамі аб'ектаў працоўнай дзейнасці чалавека: баваўна-роб (бавоўнаробны, бавоўнаробчы), вінароб (вінаробны, вінаробчы) і інш., а таксама бракароб. У рускай мове ў гэтых словах паслядоўна выкарыстоўваецца кампанент -дел (-дельный): маслодел (маслодельный), сыродел (сыродельный), винодел (винодельный), але: хлопко-роб. Ва ўкраінскай мове, як і ў беларускай, з асновай назоўніка злучаецца кампанент -роб (-робн(ий): маслоробний.

-ед-/-яд-: часовъ мясоедныхъ (Гармонія, 217), Звероядный (Лексікон, 9), звероядных мясь да не ясте (Скар. КВ, 42), зубъ червьояд-выи и нога хромая (Скар. ПС, 39).

Складанні з каранёвым морфам -ед- адносяцца да ліку найбольш старажытных (параўн.: вечероядение (Сл. XI–XIV вв., I, 402), даро-ядць (Там жа, II, 430). Ужываюцца яны і ў сучасных усходнеславянскіх мовах (бел. траваедны, руск. травоядный, укр. травоядний). Найбольш часта ўтвараюцца складаныя назоўнікі – назвы жывёл (змеяед, муравьед, тыгр-людаед) і прыметнікі, якія абазначаюць рода-відавны тыпы і падтыпы жывёл і насякомых (пры гэтым адбываецца субстантывацыя прыметнікаў): Некаторыя з іх, так называемыя зерняедныя, астаюцца, другія, кузалькаедныя, каторыя кормяцца кузалькамі (усялякімі мошкамі, мухамі, камарамі), ляцяць надта далёка, дзе зімы ніколі не бывае (Я. Колас); Трэба ж разумець, што гэта жывёліна траваядная і яна павінна есці траву! (Э. Ярашэвіч); – Лясун палескі, – сказаў латыш, – бульбаед! (У. Караткевіч).

-жад-: и от инших кровежадливых бестий пожерты (КМС, 279). У сучаснай беларускай літаратурнай мове гэты кампанент у складзе кампазіта-прыметніка ўжываецца з суфіксам -н-: *Застанецца толькі памяць у стадзе галубіны, Што ім выдзер хтось галубку Крыважадным чынам* (Я. Купала). Па свайму значэнню прыметніку *крыважадны* блізкі кампазіт *крыважэрны*, які ўпершыню быў ужыты Я. Коласам: *Зубы сцяў юнак, полсты бліснуу агонь:—Смерць вам, смерць, крыважэрныя гадь!* Есць гэтае складанне і ў сучаснай рускай мове (кровожадный).

-піс-: деепісь (Гіст. сл., VIII, 18), простымь деепісьцемь (Апакр., 1016), деепісцоваго прядьсявязятъ (Там жа, 113 адв.), во книгахъ летописныхъ (Скар. ТКЦ, 162 адв.), рукописанную крепость (Катэхізіс, 60), летописцы (Гіст. сл., X, 84), первыхъ греховъ рукописание (ГВІ, 89–90).

Кампазіт деепісь і яго дэрываты сустрэліся толькі ў «Апакрысісе» Хр. Філалета, таму іх можна лічыць аўтарскімі ўтварэннямі. Што да тычыцца сучасных ўсходнеславянскіх моў, то тут, акрамя складанняў *летопісь* (летописный), *рукопісь* (рукописный), ужываюцца таксама *ікананіс* (ікананісны), *клінаніс* (клінанісны), *машынаніс* (машынанісны), *праваніс* (праванісны), *сцэнаніс* (сцэнанісны) і інш. Акрамя таго, ужываюцца таксама складанасуфіксальныя назоўнікі *ікананісец*, *летапісец* (параўн.: ... першы беларускі друкапісец Георгій Скарына³).

-плав-: і не боудемъ отиже мореплавающихъ горшіи (Лякарства, 112). Гэты кампанент нязменна захаваўся ў рускай мове (параўн.: *водоплавающий*); у беларускай мове ён відазмяніўся на -*плаў*(н)ы: *вадаплаўны*, *мараплаўны*. Каранёвы морф -*плав*- (-*плаў*-) як элемент другога кампанента складанняў ва ўсходнеславянскіх мовах належыць да ліку непрадуктыўных.

-пріем-: маннопріемную златоую роучку (Цудатворац, 32), и Домы Страннопріемные (Карповіч, прадмова). У старабеларускай пісьменнасці адзначаецца толькі ў складаннях з асновамі *манно*- і *странно*- (ад *страннік* – падарожнік, пілігрым). У сучаснай беларускай мове сустракаецца ў злучэнні з асновамі *вад(а)-*, *жывёл(а)-*, *рыб(а)-*, *хлеб(а)-* і інш. Семантычна окладаныя прыметнікі з гэтым кампанентам абзначваюць пэўныя месцы (пункты), у якіх прымаецца тая ці іншая таварная прадукцыя: *Ля Жадунькі у раёне Касцюковічаў шчыльна размясціліся жывёлапракормная база, спіртзавод, жывёлагадоўчая ферма на тысячы галоў, нафтаперагонная станцыя і іншыя прамысловыя прадпрыемствы* (Ч. Змена).

-твор-: дом нерукотворенный (КМС, 281), зверие тлетворные (Гіст. сл., X, 117), иконами чудотворными (ХЛЖ, 49), в слогах стихотворного метра (Сматр., 91), въ церкви Успенія Пречистой Богородици Печерской чудотворной (Філіп., 96), чудотворивыя его мощи (Цудатворац, 113), ремесники дивотворных строев въ куплю догодити не могут (Дыёптра, 1612, 4 адв.). Параўн. таксама: *только смехотворство* (ЕК, 29 адв.), *не смехотворцы* (Там жа, 45 адв.), *миротворецъ* (Гіст. сл., X, 250).

Складаныя словы з карнявым морфам -*твор*- шырока выкарыстоўваліся ў агульнаўсходнеславянскай пісьменнасці (*баснотворение*, *баснотворимы*, *бытотворьць*, *бълванотворение*, *грехотворьныи* і да т. п.), адкуль яны і перайшлі ў старабеларускую мову. У сучаснай беларускай літаратурнай мове сустракаюцца пераважна складаныя прыметнікі з другім кампанентам у формах -*твор*(н)ы і -*твор*(ч)ы, кампазіты-назоўнікі ўжываюцца абмежавана: *Барадулін вярнуў нам адчуванне дзёрзкасці фальклору, яго вобразатворнай і словатворнай навізны* (А. Лойка); *Сама магчымасць існавання ліфатворчых тэндэнцый ляжыць у прыродзе чалавека* (Вяч. Мінск); *З сялібнай цудатворнае крыніцы Не прагнуць маладзіцы прымасціцца* (В. Зуёнак).

-точ-: *имать немощь кровоточивую* (Скар. КЛ, 31), *кровоточивая душа* (Макарыў, 250), *сладости бо насытився медоточны* (Алекс., 159), *источаеши блжение медоточныя воды* (Цудатворац, 12).

Складанні з гэтымі кампанентамі ў помніках старабеларускай пісьменнасці сустракаюцца рэдка. Усе яны перайшлі ў спадчыну ад агульнаўсходнеславянскай мовы. Сучасныя ўсходнеславянскія мовы словаўтваральную мадэль з кампанентам -*точ*(ив)ый захавалі: *параўн. руск.*

медоточивый, слезоточивый, укр. медоточивый, слізоточивый. Аднак у сучаснай беларускай літаратурнай мове выяўляецца тэндэнцыя да замены складанняў гэтай мадэлі простымі адзінкамі: мядовы, гнойны, крывавы. Аб гэтым, у прыватнасці, сведчыць той факт, што ТСБМ складанні з кампанентам -тач(ыв)ы не падае. Як выключэнне неабходна разглядаць тэрміналагічнае спалучэнне слёзатачывы газ. Акрамя таго, у мастацкай літаратуры зрэдку ўжываецца складаны дзеяслоў *кроватачыць*: *У мяне тая рана усё яшчэ кроватачыць...* (В. Хомчанка); *Нанова крыватоцаць раны—Да іх вяртаецца вайна* (Г. Кляўко); *...Залізваю дагэтуль раны, Што усё яшчэ кроватачаць* (С. Грахоўскі).

У помніках старабеларускай пісьменнасці сустракаецца таксама складаны назоўнік з варыянтам каранёвага морфа -точ—-теч-: *кровотеченіе* *терпячая* (Гіст. сл., V, 158). У сучасных усходнеславянскіх мовах гэты кампазіт захаваўся толькі ў складзе медыка-біялагічнага тэрміна (параўн.: *унутрыбрушыннае кровацчэнне*).

-чин-: не за справедливых добротинности (ЕК, 18 адв.), добротинность мою (Там жа, 124 адв.), итолемея добротинный (Макарый, 47 адв.), абы научил добротинцовъ зъ добротинности своей не шукати чести и славы (ЕК, 41 адв.), Они же и сами справедливыи суд от бога приимуть, а добротинящие—славу и мир (Скарына, 127).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове, як і ў мове старабеларускай пісьменнасці, словаўтваральная мадэль складанняў з другім каранёвым морфам -чин- з'яўляецца непрадуктыўнай. Акрамя слоў злачынца і дабрачыннасць і іх дэрыватаў, іншыя складанні з гэтым кампанентам не сустракаюцца (параўн. таксама ў народных гаворках: *Дык яго здзелалі блագачынным, папа таго* (Сержпудоўскі, 63).

У помніках старабеларускай пісьменнасці выдзяляецца даволі разнастайная група кампазітаў, другі кампанент якіх (аддзяслёўная аснова) у сучаснай беларускай літаратурнай мове ў структуры складанняў не выяўляецца. Да іх адносяцца наступныя кампаненты:

-венчан(ы): бговенчаны црь (Соборник, 74).

-говейн(ый): за попереженьемъ благоговейного повеленья (Апакр., 1528), Петръ благоговейный (Унія, 133). Складаны прыметнік з гэтым кампанентам зрэдку ўжываецца ў рускай і ўкраінскай мовах (параўн. руск. *благоговейный*, укр. *благоговійний*).

-дайн(ый): а другому на долгъ рукодайное суммы 1 000 золотых (АВАК, XV, 85), осталь ми виненъ рукодайныхъ пенезей (АВАК, XVII, 369). У сучаснай беларускай мове ўжыванне кампазітаў з гэтым кампанентам абмежавана пераважна творами мастацкай літаратуры: *Дзе мой дом, дзе ты, хата мая, Дзе загон хлебадайнай зямлі* (Я. Купала); *Жыццядайнае цяпло Цепліць сэрцы лена-лена* (К. Жук).

-датн(ый): не зазрослива естъ ласка и всякому хотячому добродатна (ЕК, 250). Кампанент сустракаецца ў рускай і ўкраінскай мовах у складанні *благодатный* («благодать»). Сучаснай беларускай мове вядомы кампанент -даўч(ы), якому ў рускай мове адпавядае -дательн(ый) (параўн. бел. *заканадаўчы*, руск. *законодательный*). Кампанент -даўч(ы) генетычна роднасны з кампанентамі -давец, -давца, -давцевъ, якія ўжываліся ў складзе кампазітаў *добродавец*, *животадавец*, *законодавец*, *законодавца*, *законодавцов* (Гл.: Гіст. сл.). У сучаснай беларускай мове -даўч(ы) ўжываецца толькі ў складзе кампазіта *заканадаўчы*. Як выключэнне можна прывесці прыклад з рамана М. Зарэцкага «Вязьмо»: *А былі такія выпадкі, калі Босы цэлы дзень не чуу жаданага бразгату жыццядаўчай машыны*.

-даровательн(ый): миродарователное соединеніе (Катэхізіс, 153).

-дарственн(ый): благодарственное и спасительное начало совершити (АОИЗР, IV, 6). У сучаснай беларускай мове як кампанент складанняў не ўжываецца. У слоўніках рускай мовы складанне *благодарственный* прыводзіцца з паметай «устаревшее».

-желательн(ый): слуга доброжелательный (АС, II, 31). Ужываецца толькі ў сучаснай рускай мове. Рускія кампазіты з першай часткай *благо-*, *неблаго-*, *зло-* і кампанентам -желательн(ый) на беларускую мову перакладаюцца або з кампанентам -згчлів(ы) (дабразычлівы, нядабразычлівы), або простым аднаасноўным прыметнікам: *зласлівы*, *прыхільны*, *спрыяльны*. Кампанент -желательн(ый) і ў сучаснай украінскай мове перадаецца як -зичлив(ий): *доброзичливый*.

-жертвенн(ый): не кажець ясти мяс идоложертвенных (Скарына, 131).

-збавенн(ый): душезбавенной любви (ЕК, 29), душезбавенной евангелской услуги (КМС, 282). У сучаснай беларускай мове складанні з гэтым кампанентам не сустракаюцца. Як выключэнне, можна прывесці адзінкавы прыклад з трылогіі Я. Коласа «На ростанях»: *Начытаўся я усялякай душазбавеннай дрэні, і пацягнула мяне пад царкоўныя сцены.*

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ў складзе кампазітаў не сустракаюцца таксама наступныя аддзяслёўныя кампаненты, адзначаныя ў помніках старабеларускай пісьменнасці:

-вист(ый): очевидным виденемь (ЕК, 112 адв.). Гэты кампазіт, які ў форме очевидь ужываўся яшчэ ў стараславянскай мове і ўзыходзіць да назоўніка очи і іменнай формы ад дзеяслова видети⁴, у сучаснай беларускай мове выкарыстоўваецца ў выглядзе інверсійнага размяшчэння кампанентаў – выдавочна, выдавочны: *На выдавочным месцы пляца стаяць княжацкія харомы (М. Багдановіч); Старшы аграномі павярнула на вузкую сцежку уздоўж высокага берага рэчкі і хутка знікла з відавоку (М. Паслядовіч).* Як вынік дэсемантызацыі слова неабходна разглядаць факт ужывання ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выдавочна ў функцыі пабочнага слова: *Вывавочна, што ў яго сённяшняга гасця і ў дуліках няма знарок пазніцца (У. Арлоў).* Параўн. таксама ў помніках старабеларускай пісьменнасці прыслоўе видочне ў значэнні 'выдавочна, бачна, прыкметна': *оная звезда не оуказала бы видочне и явне Ха, если бы не знизжилася и над головою отрочати не стала (ЕК, 262 адв.).*

Своеасаблівым эквівалентам рускаму очевидно ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выступае кампазіт вачавідкі (увачавідкі): *На вуліцы вядзьмарыць завіруха: След кожны ўвачавідкі зарастае (Н. Мацяш); Нямецкі ўрад, вачавідкі, марудзіць з адказам (І. Шамякін).*

-имн(ый): Александер не утерпившы за филоном поплыл иным путем з ветроимным веніемь (Алекс., 61).

-тлен(ый): кто же в лете ветротленень бывает сей ест сынъ срамоты (Скар. ПС, 17).

-положенн(ый): рукоположены были (ЕК, 73), законоположенному уставу (Собор, 14), сія благодать божія соустраеяетъ рукоположеннаго (Катэхізіс, 330).

-чистительн(ый): кгда... грехочистительныхъ добръ твоих причаститися позволишь (ЕК, 15 адв.).

-сажен(ый): Есть теды Евглского богосаженного огорода благовонный дневи сему належачій цвeтъ (ЕК, 84).

-спас(аемый)/-спас(ительный): въ богоспасаемомъ граде Вільни (Собор, 5), В тую книгу душеспасительную апостолскую взгленувши (Апостол, 1591, 3).

-избрани(ый): не толко всего богоизбранного Апслского събора (Карповіч, 42).

-видим(ый): боговидимый... образъ (ЕК, 89 адв.).

-растворенн(ый): дондеже благорастворень приидеть часъ (Алекс., 162).

-храним(ый): иже въ Рогатине богохранимомъ граде (АС, II, 19).

-преступн(ый): законопреступныхъ мужей (Лякарства, 6), законопреступного еретыка (АЗР, IV, 126), душа же нечистивыхъ законопреступна естъ (Скар. ПС, 21).

-преспевающ(ий): в законопреспевающих миротворецъ (Чэцця, 228).

-учен(ый): Прото жъ и евреи законоученыи мусять умети языкъ халдейский (Скарына, 105).

-кованн(ый): избирал во двор храбрых витязей в златокowanychъ доспесех и на быстрыхъ коняхъ (Бава, 237).

-помазанн(ый): Азмъ же есмь роскошныи и младопомазанныи Царь (Скар. ДКЦ, 73).

-зрачн(ый): огнезрачныи владычень престолъ (Цудатворац, 32).

-квитнуч(ий): якъбы неякого злотоквитнучого Фіннкса (Апостал, 5).

-летейск(ий): пришедши изъ далекихъ земель, огнелетейскихъ сторонъ (Алекс., 167).

-совершительн(ый): причастника показуеъ прочее сщенносовершительнейшаго блгодаренія (Кат. Зіз., 325 адв.).

-месн(ый): бракъ кровомесный (Катэхізіс, 194).

У помніках старажытнай беларускай пісьменнасці, акрамя прыведзеных, сустракаецца таксама шмат іншых складаных слоў, утвораных шляхам аб'яднання асноў назоўніка і аддзяяслоўных асноў. Сярод іх вылучаюцца як складанні агульнаўсходнеславянскага паходжання, так і ўтвораныя з уласнага моўнага матэрыялу. Гэта кампазіты: бороново-локъ, вероломный, винопитыца (толькі ў «Евангеллі» В. Цяпінскага), водоважда, воевода, градобитье, громобитис, дуботовъкъ, злообразується, злопомнети, злоречение, злоречити, кожемяцкий, коновал, красомовца, кровопролитне, кровопролитство, лжемовный, лицемерный, об-разоборский, пивовар, рыболов, сеножатный, сеножать, сенокосный, страстотерпца, сыромятникъ і інш.

Значнай разнастайнасцю аб'яднанняў асноў назоўніка і аддзяяслоўных асноў вызначаюцца і складанні ў народна-гутарковай мове. Многія з іх не толькі трывала ўвайшлі ў лексічную сістэму сучаснай беларускай літаратурнай мовы, але і вызначаюць адметныя рысы яе кампазітаўтварэння. Параўн.: баранавалок, вадастой, валавод, ваўкарэзіна, ветравал, вестралом, воскадаў, галаварэз, галавасек, гарамычны, гаршкалец, гваздадзёр, гуртапраў, дзетаводуха, дымакур, жарнаклёў ('жарнасек'), зверабой, зімохор, зубаскаль, кажамяка, канавал, каналуп, карасед, карчакоп, кастапраў, крупадзёр, макацёр, марозабой, медабрана, мукасейніца, мышапор, пілаточ, равакоп, серпарэз, скурэдзёр, снапавязалка, сонцэхіт (Тур. сл., V, 74), старцавод, студнякоп, шкуролуп і інш.

Гэтыя і іншыя народныя складанні з'явіліся дабратворным узорам для шматлікіх інавацый, якія сустракаюцца ў творах сучасных майстроў слова і сведчаць аб невычэрпнасці вобразна-выяўленчых сродкаў беларускай мовы. Параўн.: *Рыгор уліўся ў рыначны вадакрут і пайшоў да крам* (Ц. Гартны); *З коліна дрэва расце—І ўпіраецца У небасхіл дымавейны сук* (Р. Барадулін); *Як пыласос, у кругаверць сваю Уцягвае мяне вялікі горад* (К. Цвірка); *Часта гады і тарбахваты Карыстаюцца дабратай* (П. Панчанка); *Ад любові не раздзімай нажару, А схілі ціхмяна галаву, Пакланіся ў пояс хлебадару, Пакланіся нізка салаўю* (Г. Пашкоў).

У сучасных усходнеславянскіх мовах адбываецца няспынны рост колькасці складанняў, утвораных у выніку аб'яднання асноў назоўніка з аддзяяслоўнымі асновамі, асабліва за кошт тэрміналагічнай лексікі. Напрыклад, у сучаснай беларускай літаратурнай мове, акрамя пералічаных, выкарыстоўваецца цэлы шэраг новых аддзяяслоўных асноў-кампанентаў, часткова скалькаваных з рускіх, а часткова запазычаных з народных гаворак: -абагачальны (вуглеабагачальны), -адбівальны (святлоадбівальны), -ахоўны (лесаахоўны), -бежны (віхрабежны, цэнтрабежны), -бітны (глінабітны, сценабітны), -будаўнічы (вагонабудаўнічы, домабудаўнічы), -варны (грыбаварны), -выдзяляльны (слінавыдзяляльны), -вымяральны (тэлевымяральны), -знаўчы (глебазнаўчы), -гадоўчы (конегадоўчы), -даільны (электрадаільны), -гартавальны (жалезагартавальны), -літны (срэбралітны), -лячэбны (кумысаячэбны), -мольны (крупамольны), -нюханы (затабаканюханы), -плавільны (медзеплавільны), -распрацовачны (лесараспрацовачны), -трапальны (ільнотрапальны), -чарпальны (землечарпальны) і інш.

Зразумела, прыведзенымі аддзяяслоўнымі кампанентамі ніяк не вычэрпваюцца ўсе магчымыя выпадкі аб'яднання іх з тымі або іншымі асновамі назоўнікаў. Практычна любая аддзяяслоўная аснова можа быць уцягнута ў працэс утварэння складаных слоў. Далейшы рост кампазітаў тыпу «аснова назоўніка + аддзяяслоўная аснова...» звязаны з навішымі дасягненнямі навукова-тэхнічнага прагрэсу, са з'яўленнем новых машын, абсталявання, тэхналогій, з неабходнасцю дакладнай і адэкватнай намінацыі той або іншай з'явы або працэсу аб'ектыўнай рэчаіснасці.

¹ С м о л ь с к а я А. К.//Праці Одеськаго державного ун-ту ім. І. І. Мечникова. Т. 152: Сер. філол. наук. Вип. 15. 1962.

² П. Я. Чарных, напрыклад, лічыць, што прыём складання асноў са злучальнай галоснай о, е «является единственно продуктивным и в наши дни: *теплоход, землечерпалка* и т. п.» (Ч е р н ы х П. Я. Очерк русской исторической лексикологии: Древнерусский период. М., 1956, С. 160).

³ Гл.: Ю р г е л е в і ч П. Я. Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. Мн., 1961. С. 22.

⁴ Ч у р м а е в а Н. В. История наречий в русском языке. М., 1989. С. 60.